

Sâmi Efendi'nin celi sülüs hattıyla, Salih Balakbabalar'ın sedef kakma olarak uyguladığı kelime-i tevhid levhası (Muhsin Balakbabalar'dan)

teyi'-ş-şehâde (Süleymaniye Ktp., Amcazâde Hüseyin Paşa, nr. 296).

BİBLİYOGRAFYA :

Wensinck, *el-Mu'cem*, "ilâh" md.; M. F. Abdülbâki, *el-Mu'cem*, "ilâh" md.; Müslim, "îmân", 2, 19-22; Ebû Dâvûd, "Sünnet", 16; Gazzâlî, *İhya'*, Beyrut 1417/1997, I, 117, 120; *Keşfû'z-zunûn*, I, 107, 194, 886; II, 1043; E. I. J. Rosenthal, *Judaism and Islam*, New York 1961, s. 18; J. E. Merrill, "A Christian Word of Testimony for Use with Muslims", *The Macdonald Presentation Volume*, London 1993, s. 295-301; "Kelime-i Şehâdet", *TA*, XXI, 468.

HATİCE KELPETİN ARPAGUS

Sâmi Efendi ve Macit Ayral'ın celi sülüs kelime-i tevhid levhaları (Muhittin Serin fotoğraf koleksiyonu)

risâlesinde (Beyrut 1986) görüldüğü üzere kelime-i tevhidi ağırlıklı olarak gramer açısından inceler ve bu sırada ulûhiyyetle ilgili meseleler hakkında genel bilgi verir. Bazıları da Eskişehir müftüsü Süleyman Hakkı'nın *Rûhi kelimetî't-tevhidî şerhû kelimetî't-tevhidî*nde (İstanbul 1284) olduğu gibi doğrudan bir akiti niteliği taşıır. Bu konudaki eserlerin bir kısmı da tasavvufî meseleleri inceler. Ahmed el-Gazzâlî'nin *et-Tecrîd fî tercemetî kelimetî't-tevhidî*' ve Şevkânî'nin *ed-Dürû'r-n-naâzîd fî ihlâsi kelimetî't-tevhidî* (Beyrut 1932) bu niteliktedir. Sonuncu eser, Edirne müftüsü Mehmed Fevzi Efendi tarafından açıklamalı olarak *et-Tecrîd fî tercemetî't-tevhid* adıyla Türkçe'ye çevrilmiştir (İstanbul 1285). Konuya ilgili diğer risâlerlerin bazıları şunlardır: Sirâceddin Muhammed b. Ömer el-Halebî, *el-Menhecü's-sedid ilâ kelimetî't-tevhid* (Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2111); Devvânî, *Risâle fî taâkîki kelimetî't-tevhid* (Süleymaniye Ktp., Hafîd Efendi, nr. 450); Birgivî, *Risâle fî kelimetî't-tevhid* (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1115); Ali el-Kârî, *et-Tecrîd fî i'râbi kelimetî't-tevhid* (Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi, nr. 2101); İbn Kemal, *Risâle fî haqqî kelimetî't-tevhid* (İÜ Ktp., nr. 3726); Hasan Paşazâde, *Risâle fî şerhi kelimetî't-tevhid* (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 3580).

Kelime-i şehâdetle ilgili eserlerin bir kısmı da şöyle sıralanabilir: Abdurrahman-ı Câmî, *Risâle fî kelimeteyi'-ş-şehâde* (Süleymaniye Ktp., Hasan Hüsnü Paşa, nr. 260); Muhyiddin İbnü'l-Arabî, *Risâle fî't-tevhid ve faâli kelimetî'-ş-şehâde* (Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi Efendi, nr. 714); Muhyiddin b. Süleyman el-Kâfiyeci, *Envâru's-sâ'âde fî şerhi kelime-*

□ HAT. Hat sanatında kelime-i tevhid denilince, onun değişik ibareler içinde tekrarından oluşanlarla kelime-i şehâdetin tamamı veya bazı kelime-meleri yanında bu mânaya gelen diğer ifadelerin bîlhassa celi yazılarla tertip edilmiş güzel örnekleri anlaşılmalıdır. Bunların çeşitli kitâbelerde taş ve çini üzerine işlenmişleri, levha halinde tanzim edilmiş olanları ve murakka'lar gibi kitap hacminden bulunanları vardır. Kelime-i tevhidin ilk örnekleri daha çok kûfi tarzında görülmektedir.

İstanbul'da bilinen en eski kelime-i tevhid, zamanımıza ulaşmamakla birlikte

Mehmet Emin Barın'ın celi divâni hattıyla "Lâ ilâhe illâhu" kompozisyonu (M. Emin Barın hat koleksiyonu)

Şeyh Hamdullah tarafından yazılarak taş'a işlenmiş halde Edirnekâpı üzerinde yer almaktaydı. Süleymaniye Camii'nin Hâlic tarafında bulunan avlu kapısı dışında yer alan celi sülüs kitâbe tarzındaki örnek bunlardan biridir. Harekelerin arasında serpiştirilmiş bitki asılı tezîn motiflerle işlenmiş bu imzasız kelime-i tevhidin üslûbundan caminin hattatı Hasan Çelebi'ye ait olduğu anlaşılmaktadır. Yine çiniye nakşedildiği için ayrı bir özelliği bulunan XVI. yüzyıla ait iki örnek de Kadırgâ'daki Şehid (Sokullu) Mehmed Paşa Camii'ndedir. Çinileriyle tanınan bu mâbedin mihrabı üzerinde hattatı bilinmeyen, "Lâ ilâhe illallâhü'l-melikü'l-Hakku'l-mübîn Muhammedün Resûlullah sâdîku'l-va'dî'l-emîn", mihrabın iki tarafında da, "Eşhedü en lâ ilâhe illallâhu vahdehû lâ şerîke leh ve eşhedü enne Muhammeden abdûhû ve resûlûhû" ibareleri yer almaktadır. Fakat XVI. yüzyılın hat noktasından en dikkate değer kelime-i tevhid örneği, İstanbul'da Yedikule caddesindeki Uşşâkî Tekke Çeşmesi alınılığında mevcut imzasız kitâbededir. 970 (1563) tarihli bu yazının müselsel üslûbuna bakılırsa Ahmed Şemseddin Karahisâri eliyle yazıldığını düşünmek gereklidir. Ancak hattatın anılan tarihte hayatı bulunmayı, vakitiyle yazılmış kalibinden buraya aktarılmış olabileceğini akla getirmektedir.

Celi sülüs kelime-i tevhidin yazılışındaki hat mükemmelliği Mustafa Râkım ve ondan sonra yetişen hattatlarla başlamıştır. Çünkü ibare satır şeklinde yazıldığından elif, lâm gibi dik harflerin başta ve sonda toplanmasından dolayı ortada ya-

KELİMЕ-i TEVHİD

zinin dengesini bozan aşırı boşluk oluşturmaktadır. Topkapı Sarayı Müzesi Hırka-i Saâdet Dairesi'nin kapısı üstündeki Sultan III. Ahmed'in celî sülüs kitâbesi buna örnektir. Bu sebeple Mustafa Râkım'dan itibaren kelime-i tevhide "Allah hû" ekenerek ortadaki boşluğun doldurulması ve istifin yayvan bir beğenin şekline getirilmesi, ardından bunun da tezînatla dikdörtgene tamamlanması yoluyla bir çözüm bulunduğu görülmektedir. Muhtelif celî sülüs üstatları tarafından yazılmış fevkâlâde örnekleri olmakla beraber bu istif Sâmi Efendi'nin kalemine kemale ermiştir. Mustafa Râkım anlayışının bir başka mahsulü olarak görülen ve yine kelime-i tevhid ibaresini taşıyan, "Lâ ilâhe illallah hüve rabbî ve rabbü'l-âlemîn Muhammedün nebiyyi sallâlahü aleyhi ve sellem" levhası da Mustafa Râkım'ın şâheser istiflerindendir. Aynı istifin çok büyük ebâti olan bir numunesi de Sultan II. Mahmud imzasıyla Ayasofya Camii'nde hâlâ asılıdır. Osmanlı hattatlarında celî sülüsle yazılmış bir başka kelime-i tevhid ibaresi, "Fa'lem ennehû lâ ilâhe illallah Muhammedün Resûlullah"tır. Bunun da en büyük ve güzel örneği Kazasker Mustafa İzzet Efendi hattıyla Bursa Uluçamii'ndedir.

Kelime-i tevhidin sadece "الله الا اسماه" şeklindeki birinci kısmı yazıldığında, laf-

Aziz Efendi'nin
celî ta'lik hattıyla
zerendûd
kelime-i tevhid
levhası
(Ümmü Kenan
Dergâhi)

za-i celâlin yukarı alınarak elîf - lâm gibi dikine uzantılı harflerin üstüne oturtulması yazıya ayrı bir güzellik ve mâna derinliği kazandırmaktadır. Bu istifin hangi hattatla başladığı bilinmemekle beraber Kâmil Akdik'in billür üstüne oyulmuş böyle bir yazısı Kahire'de Prens Mehmed Ali Türbesi'nde mevcuttur.

Kelime-i tevhid tuğra şeklinde de çektilmiştir. Bunların içinde en dikkate değer örnek 1984'te Medine'de yıkılan Kuba Mescidi'nin kitâbesinde yer almaktaydı. Hz. Peygamber'in ashâbiyla birlikte inşa etmiş oldukları bu mescid XIX. asırda II. Mahmud tarafından yenilendiğinde, Osmanlı âbide kitâbelerinin üstüne binayı yaptırın padişahın tuğrasının konulması bir gelenek olduğu halde II. Mahmud Resûl-i Ekrem'e hürmeten mermer kitâbenin üzerinde beyzî bir sahaya celî sülüs hatla satır halinde "lâ ilâhe illallah" ve tuğra şeklinde "Muhammedü'r-Resûlullah" ibaresini hakkettirmiştir, kendi tuğrasını da alışılmışın dışında kitâbenin altına koymuştur. Kelime-i tevhid yazımında ta'lik hattı harekesizliği dolayısıyla pek tercih edilmemiştir; fakat nâdir de olsa güzel örnekleri vardır. Celî divânî hattıyla yazılması ise ancak zamanımızda denenmiştir.

Dinî-tasavvûfî Türk edebiyatında da önemli bir yerî olan, müstakîl risâle ve şîirler yanında değişik beyit ve misralarda yer almış olan üç dilde yazılmış kelime-i tevhid manzumelerinin tanınmış hattatlar eliyle yazılmış örnekleri burada söz konusu edilmeye değer eserlerdendir.

BİBLİYOGRAFYA :

Müstakîmzâde, *Tuhfe*, s. 187; Melek Celâl, *Reisü'l-hattâtîn Kâmil Akdik*, İstanbul 1938, s. 45; M. Uğur Derman, *Türk Hat Sanatının Şâheserleri*, İstanbul 1982, IV. 66; a.mlf., Sabancı Üniversitesi Sakıp Sabancı Müzesi Hat Koleksiyonundan Seçmeler, İstanbul 2002, s. 222-223; a.mlf., "Kuba Mescidi Kitabesi", KAM, sy. 4 (1996), s. 66-70; *İslâm Kültür Mirâsında Hat San'atu* (haz. M. Uğur Derman), İstanbul 1992, IV. 93, 119, 130; Şevket Rado, *Türk Hattatları*, İstanbul, ts. (Yayın Matbaacılık), s. 256, 264; Muhittin Serin, *Hattat Aziz Efendi*, İstanbul 1988, s. 115; a.mlf., *Hat Sanatı ve Meşhur Hattatlar*, İstanbul 1999, s. 159; *Bir Yazı Sevdalısı* Emin Barın, İstanbul 2002, s. 33.

M. UĞUR DERMAN

KELİMETULLAH

(bk. KELİMЕ).

KELİMULLAH

(كليم الله)

Allah'ın konuştuğu kişi anlamında
Hz. Mûsâ için kullanılan tabir
(bk. MÛSÂ).

KELİMULLAH-1 CİHÂNÂBÂDÎ

(كليم الله جهانآبادی)

Şâh Kelimullah b. Nûrullah
b. Ahmed Siddiki Cihânâbâdî
(ö. 1142/1729)

Çiştîyye tarikatına mensup
sûfi ve âlim.

1060'ta (1650) Şâhcihanâbâd'da doğdu. Aslen Hucendli olan ataları inşaat ustalığı ile tanınmışlardır. Dedesi ve babası, Delhi'nin Lâl Kale ve Cuma Camii'nin yapımında önemli katkılarda bulunmuşlardır. Caminin duvarlarını süsleyen esmâ-i hüsna ve âyetler babası Nûrullah tarafından yazılmıştır. Kelimullah ilk eğitimini, aralarında Şâh Veliyyullah ed-Dihlevî'nin amcası Ebû'r-Rîzâ Muhammed'in de bulunduğu hocalardan aldı. Daha sonra hac için Mekke'ye giderek uzun süre orada kaldı. Mekke'de Yahyâ b. Mahmûd el-Gucerâtî vasıtasyyla önce Çiştîyye, ardından Mîr Muhterem ve Şeyh Muhammed Gîyâs'ın aracılığı ile Nakşibendîye ve Kâdiyyîye tarikatlarına intisap etti (Abdülhây el-Hasenî, VI, 240-241). Delhi'ye döndükten sonra Lâl Kale ile Cuma Camii arasında Hanımpazarı denilen mevkide bulunan bir camiye yerleşti. Burada kurduğu medresede öğrencilerine dinî ilimler okutmaya başladı. Mirza Ahter Gürgânî, Evrengzîb'in Kelimullah için aynı yerde bir hankah yaptırdığını kaydeder (*Tezkire-i Evliyâ-i Hind*, II, 272). Yine Gürgânî'ye göre Bâbûlü Hükümdarı I. Bahâdir Şâh kırk yaşında iken onun öğrencisi olmuştur. Halkın bağışlarıyla uzlette yaşamayı tercih eden Kelimullah'ın Ferruhsîyer'in yardım teklifini kabul etmediği belirtilir.

Altunizâde Camii'nde bulunan tuğra şeklindeki zerendûd kelime-i tevhid ile, kûfi hatla tertip edilmiş bir başka levha (Muhittin Serin fotoğraf koleksiyonu)

